Kri-250 69

चं गोविन्दभट्टः

मो वासुदेवः

बु ठाकोरना

जी लालभट्टः

पु भास्करना

प्रा जनार्दनः

सं० श्री०

पू

NAGANANDA

A DRAMA

BY

Sriharsha Deva of Cashmere.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDITKULAPATI JIBANANDA
VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College.

THIRD EDITION.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE SIDDHESWARA PRESS.

1904

Price ½ Rupee.

नागानन्दम्

नाम नाटकम् ।

महाकवि श्रीहर्षदेवविरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना
वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तृतीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्
सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितम् ।

—oo—

मूल्यम् अर्द्ध मुद्रा ।

ई १९०४ ।

इमिणा मुहचन्देण विरहिअं दाणीं अन्धआरीभविस्सदि पाआलं (२)।

शङ्ख। अम्ब! किमिति वैक्लव्येन (न) सुतरां नः पीड़यसि?

वृद्धा। [निर्वर्ण्य पुत्रस्याङ्गानि स्पृशन्ती] हा पुत्त! कहं दे अदिट्ठसूरकिरणं सुउमारसरीरं णिग्घिणिओ (प) गलुड़ो आहालइस्सदि? (३)। [कण्ठे गृहीत्वा रोदिति]।

शङ्ख। अम्ब! अलं परिदेवितेन, पश्य।

क्रोड़ीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता।
धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः? ॥५७॥ (फ)

[गन्तुमिच्छति]।

---

(२) हा पुत्रक शङ्खचूड़! कथं व्यापाद्यमानोऽद्य किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः? अनेन मुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्धकारीभविष्यति पातालम्।

(३) हा पुत्र! कथं ते अदृष्टसूर्यकिरणं सुकुमारशरीरं निर्घृणो गरुड़ आहारयिष्यति?।

(न) वैक्लव्येन कातरभावेन।

(प) निर्घृणः निर्दयः।

(फ) क्रोड़ीकरोतीति। अनित्यता विनश्वरत्वं धात्रीव उपमातेव यदा जातं जीवं प्रथमं क्रोड़ीकरोति, क्रोड़ं नयतीत्यर्थः पश्चात् जननी क्रोड़ीकरोतीत्यर्थः तदा शोकस्य क्रमः नियमः [illegible] यावत् कः? न कोऽपि शोकहेतुरित्यर्थः।

वृद्धा। पुत्तश्र! चिट्ठ मुहुत्तश्रं, जाव दे वश्रणं पेक्खामि (४)।

किङ्करः। एहि कुमाल सङ्खचूड़! किं ते एदाए भणन्तीए, पुत्तसिणिहमोहिदा क्खु एसा, ण जाणेदि लाश्रकज्जं? (५)।

शङ्ख। अयमागच्छामि।

किङ्करः। [आत्मगतम् अग्रतोऽवलोक्य] आणीदो क्खु एसो मए वज्भसिलासमीवे, ता वज्भचिराहं दाइस्सं (६)।

नायकः। इयमसौ योषित्। [शङ्खचूडं दृष्ट्वा] नूनमनेनास्याः सुतेन भवितव्यम्, तत् किमाक्रन्दति?। [समन्तादवलोक्य] न खल्वस्या भयकारणं किञ्चित् पश्यामि, कुतोऽस्या भयमिति, यावदुपसर्पामि, प्रसक्त एवायमेतेषामालापः, कदाचिदत एवास्याभिव्यक्ति(ब)र्भविष्यति, तद्विटपान्तरितस्तावच्छृणोमि।

किङ्करः। [सास्रं कृताञ्जलिः] कुमाल संखचूड़ एसो सामिणो आदेसोत्ति करिश्र ईदिसं णिट्ठुरं मन्तीश्रदि (७)। (भ)

(४) पुत्र! तिष्ठ मुहूर्त्तम्, यावत् ते वदनं प्रेक्षे।

(५) एहि कुमार शङ्खचूड़! किं ते एतया भणन्त्या, पुत्रस्नेहमोहिता खल्वेषा, न जानाति राजकार्य्यम्?

(६) आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलासमीपे, तत् वध्यचिह्नं दास्यामि।

(७) कुमार शङ्खचूड़! एष स्वामिन आदेश इति कृत्वा ईदृशं निष्ठुरं मन्त्र्यते।

(ब) प्रसक्त एव चलित एव। अभिव्यक्तिः प्रकाशः।

(भ) मन्त्र्यते कथ्यते।

शङ्ख। भद्र! कथय।

किङ्करः। नागलाश्रो वासुई आणवेदि (८)।

शङ्ख। [शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा सादरम्] किमाज्ञापयति देवः?।

किङ्करः। एदं लत्तंसुश्र जुश्रलं परिहिश्र आलुह वज्भसिलं, जेण लत्तंसुश्रं उवलक्खिश्र गलुड़ो आहालइस्सदित्ति (९)।

नायकः। [श्रुत्वा] कथमसौ वासुकिना परित्यक्तः?।

किङ्करः। कुमाल! गेण्ह एदं वसणजुश्रलं। (१०) [इत्यर्पयति।]

शङ्ख। [सादरम्] उपनय। [गृहीत्वा।] शिरसि स्वाम्यादेशः।

वृद्धा। [पुत्रस्य हस्ते वाससी दृष्ट्वा, सोरस्ताड़म्] हा वच्छ! एदं क्खु वज्जपाड़सण्णिभं सम्भावीश्रदि (११)। [मोहं गता]।

(८) नागराजो वासुकिः आज्ञापयति।

(९) इदं रक्तांशुकयुगलं परिधाय आरोह वध्यशिलाम्। येन रक्तांशुकमुपलक्ष्य गरुड़ आहारयिष्यतीति।

(१०) कुमार! गृहाणैतत् वसनयुगलम्।

(११) हा वत्स! इदं खलु वज्रपातसन्निभं सम्भाव्यते।

किङ्करः। आसणा गलुअस्स आअमणवेला, ता लहुं गच्छामि (१२)। [इति निष्क्रान्तः]।

शङ्ख। अम्ब! समाश्वसिहि।

वृद्धा। [समाश्वस्य सास्रम्] हा पुत्तक! हा मणोरहसअलद्ध! कहिं पुणो तुमं पेक्खिस्सं (१३)। [कण्ठे गृह्णाति]।

नायकः। अहो! नैर्घृण्यं (म)। गरुडस्य अपि च—

मूढ़ाया मुहुरश्रुसन्ततिमुचः कृत्वा प्रलापान् बहून्
कस्त्राता तव पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम्।
अङ्के मातुरवस्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्नतः
चञ्च्वग्रेण खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥५८॥(य)

शङ्ख। [आत्मनोऽश्रूणि निवारयन्] अम्ब! किमतिवैक्लव्येन? ननु समाश्वसिहि।

(१२) आसन्ना गरुडस्यागमनवेला, तल्लघु गच्छामि।
(१३) हा पुत्रक! हा मनोरथशतलब्ध! क्व पुनस्त्वां प्रेक्षिष्ये?

(म) नैर्घृण्यं निर्दयत्वम्।

(य) मूढ़ाया इति। मूढ़ाया मोहं गतायाः पुत्रस्नेहेनेति भावः मुहुः पुनः पुनः बहून् प्रलापान् कृत्वा अश्रुसन्ततिमुचः वाष्पवारि त्यजन्त्या इत्यर्थः, हे पुत्रक! कः ते तव त्राता रक्षिता इति कृपणं दीनं यथा तथा दिक्षु दृशं नयनं क्षिपन्त्या ददत्या मातुः, अङ्के क्रोड़े अवस्थितम् इमं शिशुं घृणां दयां त्यक्त्वा चञ्च्वग्रेण अश्नतः भक्षयतः खगाधिपस्य गरुड़स्य हृदयं वज्रेण कृतं निर्मितं मन्ये तर्कयामि। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

वृद्धा। [सास्रम्] कहं समस्ससिस्सं, किं एकपुत्तकोत्ति कदुअ साणुकम्पेण णाअराएण पेसिदोसि, हा कहं अविच्छिण्णे जीअलोए मम पुत्तओ समरिदो (र) सव्वधा अहं म्हि मन्दभग्गा (१४)। [मूर्च्छति]।

नायकः। [सकरुणम्]।

आर्त्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबन्धुभिः।
त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः? ॥ ५९ ॥ (ल)

तद् यावदुपसर्पामि।

शङ्ख। अम्ब! संस्तम्भयात्मानम् (व)।

वृद्धा। हा पुत्तअ! जदा णाअलोअपरिरक्खएण वासुइणा परिच्चत्तोसि, तदा को दे अवरो परित्ताणं करिस्सदि? (१५)।

(१४) कथं समाश्वसिष्यामि? किमेकपुत्रक इति कृत्वा सानुकम्पेन नागराजेन प्रेषितोऽसि? हा कथमविच्छिन्ने जीवलोके मम पुत्रकः मृतः। सर्वथाहमस्मि मन्दभाग्या।

(१५) हा पुत्रक! यदा नागलोकपरिरक्षकेण वासुकिना परित्यक्तोऽसि, तदा कस्ते अपरः परित्राणं करिष्यति?

(र) एकपुत्रक इति। एक एव पुत्रस्त्वं ममेति कृत्वा विविच्य सानुकम्पेन दयावता नागराजेन कथं प्रेषितोऽसि, तव प्रेषणं तादृशस्य दयावतो न युक्तमिति भावः। अविच्छिन्ने विच्छेदरहिते जीवलोके संसारे। मृतः नागराजेनेति शेषः आक्षेपोक्तिरियम्।

(ल) आर्त्तमिति। यदि आर्त्तं कातरं कण्ठगतप्राणं स्वबन्धुभिः परित्यक्तम् एनं न त्राये न रक्षामि, ततस्तदा मे शरीरेण को गुणः? किं प्रयोजनम्? न कोऽपीत्यर्थः।

(व) संस्तम्भय स्थिरीकुरु।

नायकः। [उपसृत्य। नन्वहमहम्।

वृद्धा। [नायकं दृष्ट्वा ससम्भ्रमसुत्तरीयेण पुत्रकमाच्छाद्य नायकम् उपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा] विणदाणन्दण ! वावादेहि मं अहं दे णाअराएण आहारणिमित्तं परिकप्पिदा (१६)।

नायकः। [सास्रम्] अहो ! पुत्रवात्सल्यम् ! ! !

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विक्लवत्वमिदम्।
अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥६०॥ (श)

शङ्ख। अम्ब ! अलं त्रासेन, न नागशत्रुः, पश्य—

महाहिमस्तिष्कविभेदसुक्त-
रक्तच्छटाचर्चितचण्डचञ्चुः।
क्कासौ गरुत्मान् क्क च नाम सौम्य-
स्वभावरूपाकृतिरेष साधुः ॥ ६१ ॥ (ष)

वृद्धा। अहं क्खु, तुम्ह मरणभीआ सव्वं एव्व लोअं गरुअमअं पेक्खामि (१७)।

---

(१६) विनतानन्दन ! व्यापादय माम्, अहं ते नागराजेनाहारनिमित्तं परिकल्पिता।

(१७) अहं खलु तव मारणभीता सर्वमेव लोकं गरुड़भयं प्रेचे।

(श) अस्या इति। अस्याः नागमातुः पुत्रस्नेहेन इदं विक्लवत्वं कातरत्वं विलोक्य अकरुणहृदयः निर्दयात्मा भुजङ्गानां शत्रुः गरुड़ोऽपि करुणां करिष्यति, मन्ये सम्भावयामि। आर्य्यावृत्तम्।

(ष) महेति। महताम् अहीनां नागानां मस्तिष्कस्य शिरस्थितघृताकारवस्तुनः विभेदात् मुक्ताभिर्निर्गलिताभिः रक्तच्छटाभिः रुधिरधाराभिः चर्चिते रञ्जिते रक्तीकृते इत्यर्थः चण्डे भीषणे चञ्चुषी यस्य तादृशः असौ गरुत्मान् क्क ? सौम्याः स्वभावा रूपाणि आकृतयश्च यस्य तादृशः एषः साधुश्च क्क ? नास्येति सम्भावनायाम् अस्य गरुड़त्वशङ्कापि न सम्भाव्यते इत्यर्थः।

नायकः। अम्ब ! किं पुनःपुनरभिहितेन ? ननु कर्मणैव सम्पादयामि (स)।

वृद्धा। [शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा] पुत्तअ ! चिरं जीअ (१८)।

नायकः। ममैतदम्बार्पय बध्यचिह्नं
प्रावृत्य यावद्विनतात्मजाय।
पुत्रस्य ते जीवितरक्षणाय
स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ ६२ ॥ (ह)

वृद्धा। [कर्णौ पिधाय] पड़िहदं क्खु एदं, तुमम्पि सङ्खचूड़णिव्विसेसो पुत्तो, अहवा सङ्खचूड़ादोवि अहिअअरो जो एव्वं बन्धुजणपरिच्चत्तं वि पुत्तकं मे सरीरप्पदाणेण रक्खिदुमिच्छसि (१९)।

शंख। अहो ! ! जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य (च) चेतः, कुतः।

---

(१८) पुत्रक ! चिरं जीव।

(१९) प्रतिहतं खल्वेतत्, त्वमपि शङ्खचूड़निर्विशेषः पुत्रः, अथवा शङ्खचूड़ादप्यधिकतरं, य एवं बन्धुजनपरित्यक्तमपि पुत्रकं मे शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि।

(स) कर्मणैव कार्य्येणैव। सम्पादयामि करोमि परित्राणमिति शेषः।

(ह) ममेति। हे अम्ब ! मातः ! एतत् बध्यचिह्नं रक्तवस्त्रयुगलमिति भावः मम अर्पय देहि, यावत् येनेत्यर्थः प्रावृत्य आच्छाद्य आत्मानमिति शेषः ते तव पुत्रस्य जीवितरक्षणाय विनतात्मजाय गरुत्मते स्वदेहम् आहारयितुं भक्षयितुं ददामि। उपजाति वृत्तम्।

(च) महासत्त्वस्य महाप्राणिनः महोत्साहस्य वा।

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराभक्षयद् यन्निमित्तं
नाड़ीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन।
पुत्रोऽयं काश्यपस्य प्रतिदिनमुरगानत्ति तार्क्ष्यो यदर्थं
प्राणांस्तानेष साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं ददाति
॥ ६३ ॥ (क)

[नायकमुद्दिश्य] भो महासत्त्व! त्वया दर्शिता एव आत्मप्रदानव्यवसायनिर्व्याजा मयि कृपालुता, तदलमनेन निर्बन्धेन (ख) पश्य।

जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः।
परार्थे बद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भवः कुतः? ॥ ६४ ॥ (ग)

(क) विश्वामित्र इति। विश्वामित्रः पुरा पूर्वस्मिन् काले श्वपच इव चाण्डाल इव यन्निमित्तं येषां प्राणानां रक्षणार्थमित्यर्थः श्वमांसं कुक्कुरजघनमांसमित्यर्थः अभक्षयत्, तदुक्तं मनुना, क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद् विश्वामित्रः श्वजाघनीम्। चाण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षण इति। गौतमेन मुनिना कृता तस्य गौतमस्य उपकृतिरुपकारो येन तथोक्तो नाड़ीजङ्घः तदाख्यो मुनिविशेषः यत्कृते येषां प्राणानां कृते रक्षणार्थमित्यर्थः निजघ्ने निहतः। अयं काश्यपस्य पुत्रः तार्क्ष्यः गरुत्मान् यदर्थं येषां प्राणानां रक्षणार्थं प्रतिदिनम् उरगान् नागान् अत्ति भक्षयति, य एष साधुः परार्थे परप्राणरक्षणार्थं कृपया तान् प्राणान् तृणमिव ददाति। स्रग्धरावृत्तम्।

(ख) आत्मेति। आत्मनः स्वदेहस्य प्रदाने यो व्यवसायः उद्योगः तेन निर्व्याजा अकपटा। निर्बन्धेन आग्रहेण।

(ग) जायन्ते इति। मद्विधाः मादृशाः क्षुद्रजन्तवः नीचप्राणिनः जायन्ते च उत्पद्यन्ते च म्रियन्ते पञ्चत्वमायान्ति च, परार्थे पररक्षणार्थं बद्धकक्षाणां संयतकटीनां सन्नद्धानामित्यर्थः त्वादृशां त्वत्सदृशानाम् उद्भवः कुतः? न कुत्रापि त्वादृशा उद्भवन्तीत्यर्थः।

तत् किमनेन निर्बन्धेन मुच्यतामयमध्यवसायः (घ)।

नायकः। शंखचूड़! न मे चिराल्लब्धावसरस्य अस्य परार्थसम्पादनामनोरथस्यान्तरायं कर्त्तुमर्हसि, तदलं विकल्पेन (ङ) दीयतामेतद् बध्यचिह्नम्।

शंख। भो महासत्त्व! किमनेन वृथात्मायासेन? न खलु शंखधवलं शंखपालकुलं शंखचूड़ो मलिनीकरिष्यति, यदि ते वयमनुकम्पनीयाः, तदा इयमस्मद्विपत्तिविक्लवा मा यथा जीवितं जह्यात् (च) तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम्।

नायकः। किमत्र चिन्त्यते?।

म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति।
तां यदिच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ ५६ ॥(छ)

अयमभ्युपायः (ज) तदर्पय त्वरितं बध्यचिह्नम्, यावदनेनात्मानं प्रच्छाद्य बध्यशिलामारोहामि, त्वमपि जननीं पुरस्कृत्य अस्माद्देशान्निवर्त्तस्व, कदाचिदम्बा आलोक्य घातस्थानं सन्निकृष्टं स्त्रीस्वभावकातरत्वेन जीवितं जह्यात्,

---

(घ) अध्यवसायः उद्योगः।

(ङ) चिरात् दीर्घकालात् परमिति शेषः लब्धावसरस्य प्राप्तकालस्य। परार्थेति परार्थस्य परकार्यस्य सम्पादनायां निर्वहणे यः मनोरथः अभिलाषः तस्य। अन्तरायं विघ्नम्। विकल्पेन अन्यथा कल्पनेन।

(च) शङ्खपालेति। शङ्खपालस्य शङ्खचूड़जनकस्य कुलम्। जह्यात् त्यजेत्।

(छ) म्रियते इति। या त्वयि म्रियमाणे म्रियते, त्वयि जीवति जीवति, तां तव मातरमित्यर्थः यदि जीवन्तीमिच्छसि, तदा मम असुभिः प्राणैः आत्मानं रक्ष।

(ज) अयमभ्युपायः तव मातुः प्राणरक्षणे इति शेषः।

किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्कालसंकुलं (झ) महाश्मशानम् ? तथाहि,

चञ्चच्चञ्चुग्रकृत्तच्युतपिशितलवग्राससंवृद्धगर्द्धै-
र्गृध्रैरावद्धपक्षद्वितयविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे।
वक्त्रोद्वान्ताः पतन्त्यः शमितशिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिन् शिवानां
अस्रस्रोतस्यजस्रस्रुतिबहलवसावासविस्रे स्वनन्ति ॥ ६६ ॥ (ञ)

शंख। कथं न पश्यामि ?।

प्रतिदिनमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति।
शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥६७॥ (ट)

(झ) विपन्नेति। विपन्नानां पन्नगानां नागानाम् अनेकैः बहुभिः कङ्कालैः अस्थिभिः सङ्कुलं व्याप्तम्।

(ञ) चञ्चदिति। चञ्चता चलता चञ्च्वोरग्रेण गरुड़स्येति शेषः कृत्तं छिन्नं सत् च्युतं भ्रष्टं यत् पिशितं मांसं तस्य लवस्य खण्डस्य ग्रासे भक्षणे संवृद्धा सञ्जाता गर्द्धा लिप्सा येषां तादृशैः मांसखण्डलोलुपैरित्यर्थः गृध्रैः श्मशानीयपक्षिविशेषैः आवद्धस्य पक्षद्वितस्य पक्षद्वयस्य विधुतिभिः कम्पनैः सञ्चालनैरिति यावत् बद्धः सङ्घटितः सान्द्रः घनः अन्धकारो यस्मिन् तादृशे, तथा अजस्रा अविरता स्रुतिः स्रावो यासां तथाभूतानां बहलानां प्रभूतानां वसानां मेदसां वासेन संसर्गेण विस्रे आमगन्धिनि विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमरः। अस्मिन् अस्राणां रुधिराणां स्रोतसि प्रवाहे शिवानां शृगालानां वक्त्रेभ्यः मुखेभ्यः उद्वान्ताः उद्गीर्णाः सत्य पतन्त्यः अतएव शमिताः निर्वाणं गताः शिखिनाम् अग्नीनां सुखस्थितानामिति भावः शिखाश्रेणयः स्वनन्ति शब्दायन्ते। स्रग्धरावृत्तम्।

(ट) प्रतिदिनमिति। प्रतिदिनम् अहिना आहारेण अन्यत्र महिनाहारेण, विनायकस्य वीनां पक्षिणां नायकस्य स्वामिनः गरुड़स्य इत्यर्थः अन्यत्र विनायकस्य गणपतेः विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इत्यमरः। आहिता

नायकः। शंखचूड़ ! तद्गच्छ, किमेभिः सामीपन्यासैः ? (ठ)।

शंख। आसन्नः (ड) खलु गरुड़स्यागमनसमयः। [मातुरग्रतो जानुभ्यां स्थित्वा] अम्ब ! त्वमपि निवर्त्तस्वेदानीम्।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम्।
तस्यां तस्यां प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥६८॥ (ढ)

[पादयोः पतति]

वृद्धा। [सास्रम्] कहं अपच्छिमवअणं (ण) पुत्तअ ! ण क्खु तुमं उज्झिअ मे पाआ अण्णदो वहन्ति, ता इह एव्व तुए सह चिट्ठिस्सं (२०)।

---

(२०) कथमपश्चिमवचनं पुत्रक ! न खलु त्वाम् उज्झित्वा मे पादा अन्यतो वहन्ति, तदिहैव त्वया सह स्थास्यामि।

जनिता प्रीतिर्येन तादृशं शशिधवलं चन्द्रवत् शुभ्रम् अस्थि एव कपालं नरशिरः यत्र तथाभूतम् अतएव इदं श्मशानं रौद्रं रुद्रस्येदं वपुरिव शरीरमिव विभातीति शेषः।

(ठ) सामीपन्यासैः सान्त्ववचनैः।

(ड) आसन्नः सन्निहितः।

(ढ) समुत्पत्स्यामहे इति। हे प्रियसुते प्रियपुत्रे मातः ! वयं यस्यां यस्यां गतौ जातावित्यर्थः समुत्पत्स्यामहे जनिष्यामहे, तस्यां तस्यां त्वमेव नः अस्माकं माता भूयाः।

(ण) अपश्चिमवचनं नास्ति पश्चिमं पश्चात् यस्य तादृशं वचनं नातःपरं ते वचनं श्रोष्यामीति भावः।

शंख। [उत्थाय] जवादहमपि अदूरे भगवन्तं दक्षिण-गोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि (त)। [उभौ निष्क्रान्तौ]।

नायकः। [दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम्] दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितम् अनेन अतर्कितोपनतेन (थ) रक्तांशुकयुगलेन।

प्रविश्य।

कञ्चुकी। इदं वासयुगं देव्या मित्रावसुजनन्या कुमाराय प्रेषितम्, तदेतत् परिधत्तां कुमारः।

नायकः। [सादरम्] उपनय।

कञ्चुकी। [उपनयति]।

नायकः। [गृहीत्वा आत्मगतम्] सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः। [प्रकाशम्] कञ्चुकिन्! गम्यतां, मद्वचनादभिवादनीया देवी।

कञ्चुकी। यदाज्ञापयति कुमारः। [इति निष्क्रान्तः]

नायकः। वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम्।
महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थे देहमुज्झतः ॥६८॥(द)

[दिशोऽवलोक्य] यथायं चलितमलयाचलशिलास-

(त) जवात् वेगात्। दक्षिणगोकर्णं तदाख्यं शिवलिङ्गमित्यर्थः। स्वाम्यादेशं स्वामिनः प्रभोर्नागराजस्य आदेशम्।

(थ) अतर्कितोपनतेन असम्भावितोपस्थितेन।

(द) वासोयुगमिति। प्राप्ते काले उपयुक्ते समये समागतम् इदं रक्तं वासोयुगं वस्त्रयुगलं परार्थे देहम् उज्झतः त्यजतः मे मम महतीं प्रीतिम् आधत्ते जनयति।

च्चयः प्रचण्डो नभस्वान् (ध) तथा तर्कयामि आसन्नीभूतः खलु पक्षिराज इति। तथाहि,

तुल्याः संवर्त्तकाभ्रैः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पक्षतीनां,
तीरे वेगानिलोऽम्भः क्षिपति भुव इव प्लावनायाम्बुराशेः।
कुर्वन् कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रैः
देहोद्योतैर्दशाशाः कपिशयति मुहुर्द्वादशादित्यदीप्तिः
॥ ७० ॥ (न)

तद् यावदसौ नागच्छेत् शङ्खचूड़ः, तावत् त्वरिततरमिमां बध्यशिलामारोहामि। [तथा कृत्वा उपविश्य स्पर्शं नाटयति] अहो स्पर्शोऽस्याः।

न तथा सुखयति मनो मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा।
अभिवाञ्छितार्थसिद्ध्यै बध्यशिलेयं यथाश्लिष्टा ॥ ७१ ॥(प)

(ध) चलितेति। चलितः स्वस्थानात् भ्रष्टः मलयाचलस्य शिलासञ्चयः यस्मात् तथाभूतः प्रचण्डः महान् नभस्वान् वायुः।

(न) तुल्या इति। संवर्त्तकाभ्रैः संवर्त्तकाख्यमेघैः तुल्याः समाः पक्षतीनां पङ्क्तयः श्रेणयः गगनं पिदधति आच्छादयन्ति। वेगानिलः भुवः प्लावनाय इव अम्बुराशेः तीरे अम्भः क्षिपति। कल्पान्तशङ्कां प्रलयसन्देहं कुर्वन् जनयन् अतएव सपदि सहसा दिग्द्विपेन्द्रैः दिग्गजैः सभयं वीक्षितः दृष्टः तथा द्वादशादित्यदीप्तिः द्वादशसूर्य्यसन्निभः अयं गरुत्मान् देहस्य उद्योतैः प्रभाभिः मुहुः पुनः पुनः दश आशा दिशः कपिशयति कपिशाः पिङ्गलाः करोति। स्रग्धरावृत्तम्।

(प) नेति। मलयचन्दनरसेन आर्द्रा लिप्ताङ्गी मलयवती आश्लिष्टा सती तथा मनो न सुखयति सुखीकरोति, अभिवाञ्छितस्य अर्थस्य परप्राणरक्षणरूपस्य सिद्ध्यै आश्लिष्टा आलिङ्गिता इयं बध्यशिला यथा सुखयतीति शेषः।

९

गरुड़:। भो महात्मन्! नरकानलज्वालावलीढमिवा-

गरुड़:। यदाज्ञापयसि।

अज्ञाननिद्राशयितो

आयासेनालसाङ्ग्योऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानाम्
अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्तिमेतां तवैव ॥१०४॥

(फ)

नायकः। साधु महासत्त्व! साधु! अनुमोदामहे। सर्वथा दृढ़समाधानो (ब) भव। [शंखचूड़ं निर्द्दिश्य] शंखचूड़! त्वयापि स्वगृहमिदानीं गम्यताम्।

शंख। [निश्वस्य अधोमुखस्तिष्ठति।]

नायकः। [निश्वस्य मातरं पश्यन्]

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्यचञ्चुकोटिनिपातितम्।
त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥१०५॥ (भ)

(फ) स्रस्तानिति। उरगाणां नागानां युवतयः पत्न्यः स्रस्तान् स्खलितान् अतएव आपादलम्बान् चरणपर्य्यन्तपतितानित्यर्थः घनतिमिरनिभान् सान्द्रान्धकारप्रतिमान् केशपाशान्, वेणीकृतकेशानित्यर्थः वहन्त्यः दधाना इत्यर्थः प्रथमेन नवोदितेन रविकरेण सूर्य्यकिरणेन यः स्पर्शः तेन ताम्राः रक्ताः तैः अतएव सिन्दूरेणेव दिग्धैः लिप्तैः कपोलैः उपलक्षिता इत्यर्थः आयासेन श्रमेण विहारजनितेनेति भावः अलसानि श्रान्तानि अङ्गानि यासां तथोक्ताः अपि अवगणिता अचिन्तिताः रुजः पीड़ाः श्रमजनिता इति भावः याभिः तथाभूताः सत्यः अस्मिन् चन्दनानां कानने रागात् अनुरागात् तवैव एवशब्दस्य अन्यव्यवच्छेदकत्वात् न ममेति भावः एतां कीर्त्तिं नागेषु अभयदानजनितामिति शेषः गायन्तु कीर्त्तयन्तु। स्रग्धरावृत्तम्।

(ब) अनुमोदामहे अनुमन्यामहे। दृढ़ं समाधानं निश्चयो यस्य तादृशः सत्यप्रतिज्ञ इत्यर्थः।

(भ) उत्प्रेक्षमाणेति। सा तव जननी त्वां तार्क्ष्येण गरुड़ेन चञ्चुकोट्यां चञ्च्वग्रे निपातितम् उत्प्रेक्षमाणा सम्भावयन्ती अतएव ननं निश्चितं तव दुःखेन

वृद्धा। [सास्रम्।] धण्णा क्खु सा जणणी जा गरुड़मुहपड़िदस्स अक्खदसरीरस्स एव्व पुत्तअस्स मुहं पेक्खिस्सदि (३१)।

शंख। अम्ब! सत्यमेवैतत्। यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति।

नायकः। [वेदनां नाटयन्।] अहह! परार्थसम्पादनरसाक्षेपादेतावती वेला मया न लक्षिताः। सम्प्रति तु मां बाधितुमारब्धा मर्म्मच्छेदिन्यो वेदनाः। [मरणावस्थां नाटयति] (म)

जीमू.। [ससम्भ्रमम्।] हा वत्स! किमेवं करोषि?

वृद्धा। हा! किं णु क्खु एव्वं वददि। [सोरस्ताड़म्।] परित्ताअह परित्ताअह। एसो क्खु मे पुत्तओ विवज्जइ। (य) (३२)।

---

(३१) धन्या खलु सा जननी या गरुड़मुखपतितस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं प्रेक्षिष्यते।

(३२) हा! किं नु खल्वेवं वदति। परित्रायध्वं परित्रायध्वम्। एष खलु मे पुत्रको विपद्यते।

शोकेन दुःखिता आर्त्ता आस्ते तिष्ठति, अथवा नूनं मन्ये इत्युत्प्रेक्षा। अतः सत्वरं त्वया माता आश्वासनीयेति भावः।

(म) नाटयन् अभिनयन्। परार्थेति। परार्थस्य परकार्य्यस्य नागप्राणरक्षणरूपस्य इति भावः सम्पादने यो रसः अनुरागः तस्य आक्षेपात् अतिरेकात्। लक्षिताः गणिताः वेदना इत्यनेनान्वयः। वेलामिति व्याप्त्यर्थे द्वितीया। नाटयति अभिनयति।

(य) सोरस्ताड़ं वक्षःस्थलं ताड़यित्वा। विपद्यते म्रियते।

मल। हा अज्जउत्त! परिच्चइदुकामो विअ लक्खी-असि। (३३)

नायकः। [अञ्जलिं कर्त्तुमिच्छन्।] शंखचूड़! समानय (र) मे हस्तौ।

शंख। [तथा कुर्वन्।] कष्टमनाथीकृतं (ल) जगत्।

नायकः। [अर्द्धोन्मीलितचक्षुः पितरं पश्यन्।] तात! अम्ब! अयं मे पश्चिमः प्रणामः।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति सचेतनत्वं
श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न गिरं शृणोति।
कष्टं निमीलित मिदं सहसैव चक्षुः
हा तात! यान्ति विवशस्य ममासवोऽमी ॥१०६॥ (व)

अथवा। संरक्षता पन्नगम्। [इत्यादि पठित्वा पतति।]

वृद्धा। हा पुत्त! हा वच्छ! हा गुरुअणवच्छल! कहिंसि। देहि मे पड़िवअणं (३४)।

---

(३३) हा आर्य्यपुत्र! परित्यक्तुकाम इव लक्ष्यसे।

(३४) हा पुत्र! हा वत्स! हा गुरुजनवत्सल! क्वासि। देहि मे प्रतिवचनम्।

(र) समानय संयोजय।

(ल) तथा कुर्वन् करौ संयोजयन्। अनाथीकृतं नाथशून्यं कृतं मयेति शेषः। पश्चिमः शेषः।

(व) गात्राणीति। अमूनि गात्राणि अङ्गानि सचेतनत्वं चैतन्यमित्यर्थः न वहन्ति अवशानि भवन्तीत्यर्थः श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं स्फुटानि सुव्यक्तानि अपि अक्षर-

जीमू। हा वत्स! जीमूतवाहन! हा प्रणयिजनवल्लभ! हा सर्वगुणनिधे! क्वासि देहि मे प्रतिवचनम्। [हस्तमुत्क्षिप्य।] कष्टं भोः कष्टम्।

निराधारं धैर्य्यं कमिव शरणं यातु विनयः
क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता।
हतं सत्यं सत्यं व्रजतु च कृपा क्वाद्य कृपणा
जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय! लोकान्तरगते ॥१०७॥ (श)

मल। हा अज्जउत्त! कहं परिच्चइअ गदोसि अदिणिग्घिणे मलअवदि! किं तुए पेक्खिदव्वं? जा एत्तिअं वेलं जीविआसि (३५)।

शङ्ख। हा कुमार! क्वेमं प्राणेभ्योऽपि वल्लभं जनं परित्यज्य गम्यते। तदवश्यमन्वेति त्वां शंखचूड़ः।

---

(३५) हा आर्य्यपुत्र! कथं परित्यज्य गतोऽसि। अतिनिर्घृणे मलयवति! किं त्वया प्रेक्षितव्यम्? या एतावद्वेलं जीवितासि।

पदानि यस्यां तादृशीमपीति शेषः गिरं वाचं न शृणोति। कष्टम् इदं चक्षुः सहसैव निमीलितम्। हा तात! विवशस्य मम अमी असवः प्राणा यान्ति निर्गच्छन्ति। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(श) निराधारमिति। हे तनय! त्वयि लोकान्तरगते सति धैर्य्यं निराधारं निराश्रयं न कोऽपीदानीं धैर्य्यमाश्रयतीति भावः विनयः कमिव शरणं रक्षितारं शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः यातु गच्छतु न कमपीत्यर्थः इह जगति क्षान्तिं क्षमां वोढुम् आश्रयितुं कः क्षमः शक्तः? न कोऽपीत्यर्थः दानपरता वदान्यता विरता रहिता, सत्यं सत्यं निश्चितं हतं विनष्टम्, अद्य कृपणा दीना कृपा दया क्व कुत्र व्रजतु गच्छतु? किं बहुना अद्य जगत् शून्यं जातम्। सर्वगुणशालिनस्तव विरहादिति भावः। शिखरिणीवृत्तम्।

गरुड़:। कष्टमुपरतोऽयं (ष) महात्मा। तत् किमिदानीं करोमि।

वृद्धा। [सास्रमूर्द्ध्वमवलोक्य।] भअवन्तो लोअपाला! कहम्पि अमिदेण सेचिअ पुत्तअं मे जीआवेहि (३६)।

गरुड़:। [सहर्षमात्मगतम्।] अये! अमृतसङ्कीर्त्तनात् साधु स्मृतम्। मन्ये प्रनष्टमयश:। तद् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनमेतानपि पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरगपतीन् प्रत्युज्जीवयामि। यदि न ददात्यसौ (स) तदाहम्।

पक्षै: पीत्वाम्बुनाथं पटुतरजवनै: प्रेर्य्यमाण: समीरै:
नेत्राग्निप्लोषमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्क:।
चञ्चा सञ्चूर्ण्य शक्राशनिधनदगदाप्रेतलोकेशदण्डान्
आजौ निर्जित्य देवान् क्षणममृतमयं वर्षमभ्युत्सृजामि ॥१०८॥

(ह)

---

(३६) भगवन्तो लोकपाला:! कथमप्यमृतेन सिक्त्वा पुत्रकं मे जीवय।

(ष) उपरत: मृत:।

(स) त्रिदशपतिं देवराजम्। अभ्यर्थ्य याचित्वा, तद्विसृष्टेन तद्दत्तेन। असौ देवराज:।

(ह) पक्षैरिति। पटुतरा: समर्थतरा: अतएव जवना वेगवन्त: तै: समीरै: पवनसदृशैरित्यर्थ: पक्षै: प्रेर्य्यमाण: उह्यमान इत्यर्थ: अम्बुनाथं समुद्रं पीत्वा नेत्राग्निना य: प्लोष: दाह: तेन या मूर्च्छा मोह: तया विधुरा विक्लवा: सन्त:

तदयं गतोऽस्मि। [इति साटोपं (च) प्रतिक्रम्य निष्क्रान्त:]

जीमू। वत्स शंखचूड़। किमद्यापि स्थीयते। समाहृत्य दारूणि पुत्रस्य मे विरचय चिताम्। येन वयमप्यनेन सहैव गच्छाम:।

वृद्धा। पुत्त शंखचूड़! लहुं सज्जेहि। दु:क्खं अम्हेहिं विणा भाउणो दे चिट्ठदि (३७)।

शंख। [सास्रम्।] यदाज्ञापयन्ति गुरव:। नन्वग्रग एवाहं युष्माकम्। [उत्थाय चितारचनां कृत्वा।] तात! अम्ब! सज्जीकृतेयं चिता।

जीमू। देवि! किमपरं रुद्यते? तदुत्तिष्ठ चितायामारोहाम:। [सर्व्वे उत्तिष्ठन्ति।]

मल। [बद्धाञ्जलिरूर्द्ध्वं पश्यन्ती।] भअवदि गोरि! तुए आणत्तं। जहा विज्जाहरचक्कवट्टी भत्ता ते भविस्सदित्ति। ता कहं मम मन्दभग्गाए किदे तुमं अलिअवअणा संवुत्ता। (३८)

---

(३७) पुत्र शङ्खचूड़! लघु सज्जय। दु:खमस्माभिर्विना भ्राता ते तिष्ठति।

(३८) भगवति गौरि! त्वया आज्ञप्तम्। विद्याधरचक्रवर्त्ती भर्त्ता ते भविष्यतीति। तत् कथं मम मन्दभाग्याया: कृते त्वमलीकवचना संवृत्ता।

निपतन्त: सानला: साग्निका: द्वादश अर्का: सूर्य्या: यस्य तथाभूत: चञ्चा शक्रस्य इन्द्रस्य अशनि:, धनदस्य कुवेरस्य गदा, प्रेतलोकानामीशस्य यमस्य दण्ड: तान् सञ्चूर्ण्य आजौ युद्धे देवान् निर्जित्य पराभूय क्षणम् अमृतमयं वर्षम् अभ्युत्सृजामि करोमीत्यर्थ:। स्रग्धरावृत्तम्।

(च) साटोपं ससम्भ्रमं सावेगं वा।

[ततः प्रविशति ससम्भ्रमा गौरी]

गौरी। महाराज ! जीमूतकेतो ! न खलु साहसमनुष्ठातव्यम्।

जीमू। अये ! कथममोघदर्शना गौरी।

गौरी। [मलयवतीमुद्दिश्य।] वत्से ! कथमहमलीकवादिनी भवेयम्। [नायकमुपसृत्य कमण्डलुजलेनाभ्युक्ष्य]

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः।
परितुष्टास्मि ते वत्स ! जीव जीमूतवाहन ! ॥१०९॥ (क)

नायकः। [उत्तिष्ठति।]

जीमू। सहर्षम्। देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे। प्रत्युज्जीवितो वत्सः।

वृद्धा। भअवदीए पसादेण। (३९)

नायकः। [गौरीं दृष्ट्वा बद्धाञ्जलिः।] अये ! कथममोघदर्शना भगवती ?।

अभिलषिताखिलवरदे ! प्रणिपतितजनार्त्तिहारिणि ! शरण्ये !
चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते ! गौरि ! ॥११०॥ (ख)

---

(३९) भगवत्याः प्रसादेन।

(क) निजेनेति। हे वत्स ! जीमूतवाहन ! निजेन जीवितेन जगताम् उपकारिणः ते तव परितुष्टास्मि प्रीतास्मि।

(ख) अभीति। अभिलषितं वाञ्छितम् अखिलं समस्तं वरं ददातीति

[इति गौर्य्याः पादयोः पतति। सर्वे ऊर्द्ध्वं पश्यन्ति।]

जीमू। अये ! कथमनभ्रा वृष्टिः। भगवति ! किमेतत्।

गौरी। राजन् जीमूतकेतो ! जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितु मेतांश्चास्थिशेषानुरगपतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना देवलोकादियममृतवृष्टिः पातिता।] अङ्गुल्या निर्द्दिश्य।] किं न पश्यति भवान्।

सम्प्राप्ताः शंखचूडं स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गैः
जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाल्लिहन्तः।
सम्प्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवैते
वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्विषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ १११ ॥
(ग)

[नायममुद्दिश्य।] वत्स जीमूतवाहन ! न त्वं जीवितदानमात्रस्यैव योग्यः। तदयमपरस्ते प्रसादः।

तत् सम्बोधने तथा प्रणिपतितानां जनानाम् आर्त्तिहारिणि ! क्लेशनाशिनि ! शरण्ये ! शरणागतरक्षिणि ! विद्याधरैः वन्दिते ! हे गौरि ! अहं ते तव चरणौ नमामि। आर्य्यावृत्तम्।

(ग) सम्प्राप्ता इति। शङ्खचूडं सम्प्राप्ताः सङ्गताः शङ्खचूडेन मिलिता इत्यर्थः स्फुटा उज्ज्वलाः मणीनां फणस्थितानामिति शेषः किरणाः प्रभाः येषां तादृशैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिः फणैरिति यावत् उपलक्षिताः अमृतरसस्य अन्तरीक्षात् वृष्टस्येति भावः आस्वादलोभात् जिह्वाकोटिद्वयेन जिह्वाद्वितयाग्रभागेनेत्यर्थः क्षितिं पृथिवीं लिहन्तः आस्वादयन्तः मलयगिरेः सरितां नदीनां वारिपूरा इव जलप्रवाहा इव सम्प्रति आबद्धवेगाः वेगवन्तः एते विषधरपतयः भुजगेन्द्राः वक्रैः कुटिलैः प्रस्थानमार्गैः गतिभिरित्यर्थः तोयराशिं समुद्रं विशन्ति। स्रग्धरावृत्तम्।

हंसांसाहतहेमपङ्कजरजः सम्पर्कपङ्कोचितै-
रुत्पन्नैर्मम मानसादुपनतैस्तोयैर्महापावनैः।
स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेषाभिषिच्य स्वयं
त्वां विद्याधरचक्रवर्त्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ११२ ॥
(घ)

अपिच

अग्रेसरीभवतु काञ्चनचक्ररत्न-
मेष द्विपश्च धवलैर्दशनैश्चतुर्भिः।
श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि
रत्नानि मे समवलोकय चक्रवर्त्तिन्! ॥११३॥ (ङ)

अपिच। आलोक्यन्तामसौ शारदशशाङ्कनिर्मलबाल-
व्यजनहस्ता मणिमरीचिर्चितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमित-

(घ) हंसेति। एषा सुप्रसन्नेति भावः अहं स्वयं प्रीत्या परितोषेण हेतुना क्षणात् क्षणमात्रेण मम मानसात् उत्पन्नैः हंसानाम् अंसैः स्कन्धभागैः आहतानां कम्पितानां हेमपङ्कजानां काञ्चनकमलानां रजोभिः परागैः सम्पर्क एव पङ्कस्तेन उचितैः सितैः ससृक्तैरिति यावत् महापावनैः अतिपवित्रैः स्वेच्छया निर्मितेषु रत्नकुम्भेषु निहितैः स्थापितैः उपनतैः उपस्थितैः तोयैः जलैः त्वाम् अभिषिच्य विद्याधराणां चक्रवर्त्तिनम् अधीश्वरं करोमि। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ङ) अग्रेसरीभवत्विति। हे चक्रवर्त्तिन्! काञ्चनानां चक्रं राशिरेव रत्नम् अग्रेसरीभवतु तवाग्रे गच्छतु। धवलैः शुभ्रैः चतुर्भिः दशनैः उपलक्षितः चतुर्दन्त इत्यर्थः एष द्विपः ऐरावत इत्यर्थः श्यामः कृष्णवर्णः हरिर्नारायणः मलयवती च इति अमूनि मे मम रत्नानि समवलोकय पश्य। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

पूर्वार्द्धकायाः (च) प्रणमन्ति नमन्ति च मतङ्गहतकादयो
विद्याधरपतयः। तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि।

नायकः। अतः परमपि प्रियमस्ति।

वातोऽयं शङ्खचूड़ः पतगपतिभयाद्वैनतेयो विनीतः
तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे।
मत्प्राणाप्त्या च मुक्ता न गुरुभिरसवश्चक्रवर्त्तित्वमाप्तं
साक्षात् त्वं देवि! दृष्टा प्रियमपरमतः किं पुन प्रार्थ्यसे यत्
॥११४॥ (छ)

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्।
वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकृते मुञ्चन्तु काले घनाः
कुर्वन्तु प्रतिरूढ़सन्ततहरित्शस्योत्तरीयां क्षितिम्।

(च) आलोक्यन्तां दृश्यन्ताम्। शारदेति शारदः शरत्कालीनः यः शशाङ्कः तद्वत् निर्मलं वालव्यजनं हस्ते येषां तथाभूताः, मणीनां रत्नानां स्वस्वगात्रपरिहितानामिति भावः मरीचिभिः किरणैः रचिताः निर्मिता इन्द्रचापस्य शक्रधनुष इव भक्तयः रचनाः यैः तथाभूताः तथा भक्त्या नमितः पूर्वार्द्धकायः यैः तथाविधाः।

(छ) वात इति। अयं शङ्खचूड़ः पतगंपतेः पक्षिराजस्य भयात् वातः रक्षितः वैनतेयः गरुड़ः विनीतः विनयं गतः। तेन वैनतेयेन प्राक् पूर्वं ये विषधरपतयः नागेन्द्राः भक्षिताः ते सर्वेऽपि जीविताः, मम प्राणप्राप्त्या जीवनलाभेन गुरुभिः पित्रादिभिः असवः प्राणा न मुक्ताः न त्यक्ताः, चक्रवर्त्तित्वं विद्याधरसाम्राज्यम् आप्तं प्राप्तं मयेति शेषः किं बहुना हे देवि! त्वं साक्षात् दृष्टा साक्षात् कृता, अतःपरं प्रियं किं पुनः, यत् प्रार्थ्यसे त्वमिति शेषः नातःपरमपि प्रियमस्तीति न किमपि प्रार्थये इत्यर्थः। स्रग्धरावृत्तम्।

चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसैः
मोदन्तां सततञ्च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥११५॥ (ज)

इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

समाप्तञ्चेदं नागानन्दं नाम नाटकम् ।

(ज) वृष्टिमिति । घना मेघाः हृष्टानां शिखण्डिनां मयूराणां ताण्डवकृते नर्त्तनार्थं काले वृष्टिं मुञ्चन्तु वर्षन्तु इत्यर्थः । प्रतिरूढं सञ्जातं सन्ततम् अविच्छिन्नं यत् हरित शस्यं धान्यादि तदेव उत्तरीयं गात्रावरणवसनरूपं यस्या-स्तथाभूतां चितिं पृथिवीं कुर्वन्तु च । तथा प्रजाः वीता विगता विपद्द यासां तथाभूताः निर्मत्सरैः अन्यशुभद्वेषवर्जितैरित्यर्थः मत्सरोऽन्यशुभद्वेष इत्यमरः । मानसैः सुकृतानि सत्कार्य्याणि चिन्वानाः कुर्वत्यः तथा बान्धवानां भ्रातृपितृव्या-दीनां सुहृदां मित्राणाञ्च गोष्ठीषु समाजेषु प्रमोदन्ते इति तथाविधाः सत्यं सततं मोदन्तां सुखीभवन्तु च । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

इति पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टा-चार्य्येण विरचिता नागानन्दनाटकव्याख्या समाप्ता ।

Jibananda vidyasagara B.

श्रीजीवानन्द विद्यासागर

শ্রী-জীবানন্দ বিদ্যাসাগরঃ

PANDIT-KULAPATI JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.